

Intelektualiści rosyjscy wobec caratu w latach 1820–1917*

Gwidon Kazimierz Dylewski

233845@stud.usz.edu.pl

Uniwersytet Szczeciński

ORCID: 0000-0001-9628-6629

Wraz z pojawieniem się wpływów oświecenia intelektualiści rosyjscy – przede wszystkim filozofowie – zaczęli tworzyć systemy i zbiory koncepcji, w których zawierano również postulaty o charakterze społecznym, politycznym i ekonomicznym. Koncepcje dotyczące wolności społecznej, rozwiązań gospodarczych czy badanego caratu rosyjskiego różniły się w zależności od okresu, w którym te koncepcje zostały spisane, oraz od określonej grupy, do której intelektualiści należeli. Aparat pojęciowy i inspiracje światopoglądowe były zaczerpnięte z dorobku Europy Zachodniej. Niemniej rosyjska filozofia znajdowała się przez długi czas pod wpływem idealizmu niemieckiego, w szczególności Hegla¹. Do lat 80. XIX wieku rosyjscy intelektualiści w większości nie znali jeszcze Marksowskiej reinterpretacji poglądów Hegla², z wyjątkiem Aleksandra Hercena³ i Michaiła

---

* Artykuł powstał na podstawie referatu wygłoszonego 22 kwietnia 2023 r. na konferencji „Brzemie korony. Monarchia w dziejach człowieka” zorganizowanej przez Koło Naukowe Młodych Historyków Uniwersytetu Szczecińskiego.

1 Por. I. Berlin, *Rosyjscy myśliciele*, Warszawa 2003, s. 133–134.

2 Pierwszą publikacją Karola Marksa w Rosji był *Kapitał*, wydanie z 1872 r. tłumaczone przez N. Danielsona. Dopiero dzięki Plechanowowi ukazał się przekład *Ludwik Feuerbach i zmierzh klasycznej filozofii niemieckiej* Fryderyka Engelsa, który to był pierwszą wydaną próbą polemiki z Heglem i Feuerbachem. Wcześniej próbę tłumaczenia *Kapitału* podjął Michaił Bakunin, wspomina o tym w swoich pismach Aleksander Hercen.

3 Hercen oprócz prac Marksa dotyczących Hegla i młodoheglistów zapoznany był m.in. z pismami Augusta Cieszkowskiego i Ludwiga Feuerbacha.

Bakunina, opierali się na przekazach pierwotnych oraz interpretacjach m.in. Ludwiga Feuerbacha⁴, Pierre'a Leroux, Pierre'a-Josepha Proudhona.

Ze względu na obszerność przedstawianego tematu, praca ma celu analizę poglądów wybranych intelektualistów rosyjskich XIX wieku wobec rosyjskiego samowładztwa. Dobór został oparty na wpływie, jaki przedstawiane postacie wywarły na historię Rosji. Poglądy wyżej wymienionych zostały przedstawione z uwzględnieniem inspiracji i wpływów ze strony intelektualnych nurtów funkcjonujących wówczas w Rosji i w krajach Europy Zachodniej. Artykuł ma charakter chronologiczny. Umożliwia to dostrzeżenie stopniowej radykalizacji nastrojów społecznych, zaostrzenia żądań wobec władz rosyjskich i prezentowanej coraz bardziej agresywnie krytyki cara i jego przedstawicieli. Zaprezentowani intelektualiści byli w większości przeciwnikami caratu (lub aktualnie rządzącego cara) – nie oznacza to jednak, że wszyscy intelektualiści byli przeciwni caratowi w Rosji. Ze względu na ramy objętościowe praca nie uwzględniła m.in. światopoglądu zwolenników „oficjalnej narodowości” oraz monarchistów.

Poglądy polityczne i społeczne rosyjskich intelektualistów – głównie filozofów – zawarte są w syntezach autorstwa M. Łosskiego, A. Walickiego, F. Coplestona. Z opracowań monograficznych nad historią idei w Rosji należy uwzględnić prace A. Walickiego, J. Dobieszewskiego, A. de Lazari. W ramach badań nad poglądami rewolucyjnymi Georgija Plechanowa ukazały się jak dotąd publikacje autorstwa R. Gortat⁵ i Z. Musiała⁶. Uwzględniłem również poglądy na samowładztwo autorstwa Włodzimierza Lenina⁷ – zawiązując je do 1905 roku. W przypadku Lenina odrzuciłem przekazy literatury marksistowskiej wytworzonej do 1989 roku i oparłem się na jego tekstach publicystycznych i listach. Cezurę końcową wyznacza rok 1917 – po

---

4 Z Feuerbachem zapoznał rosyjską inteligencję w 1842 r. Mikołaj Ogariow, por. A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 267.

5 R. Gortat, *Jerzego Plechanowa koncepcja rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 1979.

6 Z. Musiał, *Kontrowersje wokół Plechanowa. Podłoże i następstwa*, Warszawa 1990.

7 Wczesna działalność publicystyczna Lenina (1893–1903) miała charakter intelektualny: polemiki z innymi autorami, recenzje ukazujących się publikacji, odwoływanie się do wcześniejszych badań statystycznych oraz ustaleń (dotyczy to głównie publikacji *Rozwój kapitalizmu w Rosji*). Lenin posiadał formalne wykształcenie, ukończył studia prawnicze. Znany był również z korzystania ze zbiorów bibliotecznych. Dodatkowo w dniach 23–26 lutego 1903 roku prowadził wykłady w Rosyjskiej Szkole Nauk Społecznych w Paryżu (wygłosił cztery wykłady, konspekt jednego z nich zawarty jest w: W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 7, Warszawa 1985, s. 105–110).

pierwsze wynika to z obalenia władzy cara Mikołaja II w Rosji, po drugie data odnosi się do zakończenia prac nad syntezą historii rosyjskiej myśli społecznej Georgija Plechanowa⁸. Przedstawiany artykuł nie wyczerpuje zagadnienia, może stanowić przyczynek do dalszych badań, możliwych wraz ze zwiększeniem dostępu do tekstów źródłowych i opracowań rosyjskich.

Pierwszym przejawem wpływu idealizmu niemieckiego na ziemiach rosyjskich było uformowanie się towarzystwa lubomudrów (*Общество любомудрия*), do którego należeli m.in.: Iwan Kirejewski, Dymitr Wieniewitnow, Mikołaj Rożalin i Aleksander Koszelow, a także współredaktor czasopisma „Мнемозина” ksiądz Włodzimierz Odojewski. Prof. Andrzej Walicki określa Kirejewskiego i Koszelowa jako przyszłych słowianofilów⁹, przy czym zauważa zwrot Kirejewskiego w stronę okcydentalizmu na początku lat 30. XIX wieku. Warto zwrócić uwagę na pismo „Европеец” wydawane przez Kirejewskiego od 1832 roku¹⁰. Towarzystwo uległo samorozwiązaniu w 1825 roku, po klęsce dekabrystów. Powstanie dekabrystów stanowiło traumę pokoleniową dla hermetycznych grup intelektualistów rosyjskich. Niemniej istnieje stanowisko, że wpływy niemieckiego idealizmu na ziemiach rosyjskich są powiązane z porażką dekabrystów i uniemożliwieniem praktycznego działania¹¹, jest to jednak teza błędna. Andrzej Walicki pisał o sporze światopoglądowym między braćmi Odojewskimi¹² (Włodzimierz był ludomudrem, a Aleksander dekabrystą), z kolei Aleksander Odojewski został zesłany na Syberię w 1825 roku za udział w powstaniu dekabrystów, Piotr Czaadajew zdążył poznać Friedricha Schellinga przed

---

8 Publikacja ta nie została ukończona, nakładem wydawnictwa „Mir” ukazały się jedynie trzy pierwsze tomy. W latach 1966–1967 dokonano jej tłumaczenia na język polski oraz wydano drukiem. Do wydania polskiego dołączono monografię Plechanowa o Czernyszewskim i kilka esejów dotyczących analizy XIX-wiecznych intelektualistów i polemiki z ich stanowiskami (dotyczy to osób Michaiła Pogodina, Piotra Czaadajewa, Wissariona Bielińskiego, Aleksandra Hercena, Afanasija Szczapowa i Lwa Tołstoja).

9 A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej: od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 128–135.

10 *Европеец журнал И. В. Киреевского 1832*, red. Л. Г. Фризман, Москва 1989. Publikacja ta zawiera m.in. trzy numery czasopisma datowane na rok 1832. F. Copleston podaje błędną datę 1831 oraz informuje o jedynie dwóch numerach czasopisma.

11 A. Kelly, *Nic nie jest proste* [w:] I. Berlin, *Rosyjscy myśliciele*, Warszawa 2003, s. XVII.

12 A. Walicki, *Rosyjska filozofia...*, s. 118.

powstaniem dekabrystów¹³, ponadto w czasopiśmie „Мнемозина” pojawiają się artykuły o niemieckich idealistach, m.in. o Immanuelu Kancie i *Krytyce czystego rozumu*¹⁴, tak więc za pomocną wnioskowania terminus *ante quem* można odrzucić opinię Aileen Kelly.

W wykładach Hegla w 1829 roku brał udział również Aleksander Turgeniew¹⁵, pracownik Ministerstwa Sprawiedliwości i Departamentu Spraw Duchownych i autor *Historiae Russiae Monumenta ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta ab A. I. Turgenewio*. Pomimo faktu, że stolicą był wówczas Piotrogród, to Moskwa z Uniwersytetem Moskiewskim stanowiła stolicę intelektualną Rosji – dodatkowo było to wykorzystywane przy krytyce Piotra I. Słowianofile jako pierwsi uważali, że Moskwa jest stolicą narodu rosyjskiego, a Piotrogród jedynie stolicą cara¹⁶. W latach pięćdziesiątych Aleksander Hercen napisał, że Moskwa również została w pewnym momencie podbita, a głównym ośrodkiem rosyjskim był według niego najpierw Nowogród.

W latach 30. i 40. XIX wieku ważną funkcję pełniło dla rosyjskich intelektualistów koło Stankiewicza zrzeszające intelektualistów niezależnie od ich poglądów¹⁷ oraz czasopismo „Teleskop” redagowane przez Mikołaja Nadieżdina w latach 1831–1836. Na łamach „Teleskopu” zadebiutował Michaił Bakunin, pisząc w 1835 roku artykuł o Fichtem¹⁸, wydrukowano tam także jeden z listów filozoficznych Piotra Czaadajewa, którego publikacja skutkowałą zamknięciem czasopisma i zesłaniem Nadieżdina. Różnorodność poglądów prezentowanych w kole Stankiewicza mogła

---

13 Tamże, s. 127.

14 А. Боповков, *Кантъ [w:] Мнемозина, собрание сочинений в стихах и прозе. Часть 3*, Москва 1824, s. 95–124. Należy jednak wspomnieć, że dorobek Kanta był wcześniej znany niektórym rosyjskim intelektualistom, posiadamy informacje, że Nikołaj Karamzin zapoznał się z pismami Kanta jeszcze w 1790 r., za: Л.Г. Кислягина, *Формирование общественно-политических взглядов Н. М. Карамзина*, Москва 1976, s. 51–54.

15 Л.А. Коган, *Из предыстории гегелианства в России [w:] Гегел и философия в России* (praca zbiorowa), Москва 1974.

16 Według Aleksandra Hercena wypowiedź ta pochodziła od Aleksego Chomiakowa, cyt. za A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 2, Warszawa 1952, s. 292.

17 Do koła Stankiewicza należeli m.in. Konstanty Aksakow, Wissarion Bieliński i Michaił Bakunin, a w późniejszych latach Aleksander Hercen i Mikołaj Ogariow. Hercen dołączył do Koła Stankiewicza po powrocie z wygnania w 1839 r.

18 Л.А. Коган, *Из предыстории гегелианства в России...*, s. 62.

mieć duży wpływ na polemiczny charakter wczesnych pism Aleksandra Hercena. Debata i pluralizm oddziaływały też znacznie na dalsze losy intelektualistów skupionych wokół Stankiewicza: najgorliwszy propagator heglizmu Michaił Bakunin stał się przeciwnikiem tej idei, natomiast Hercen po wydarzeniach tzw. Wiosny Ludów zaczął się z nimi częściowo zgadzać pod względem podejścia do wspólnot rosyjskich i zagadnienia wspólnotowości (dla Hercena była to przesłanka, z którą powiązywał szanse wprowadzenia w Rosji socjalizmu).

Okcydentalista Wissarion Bieliński krytykował podejście rewolucyjne i uważał, że Rosja nie jest jeszcze gotowa na otrzymanie wolności politycznej. Stanowisko Bielińskiego uniemożliwia negację osoby cara rosyjskiego. 7 sierpnia 1837 roku napisał: „Działalność Piotra dowodzi najlepiej, że Rosja nie wytworzy nigdy sama bytu państwowego i wolności, ale otrzyma jedno i drugie od swoich monarchów, gdyż wiele już od nich otrzymała. Wprawdzie nie mamy jeszcze praw, jesteśmy jeszcze niewolnikami, ale dlatego, że musimy jeszcze być niewolnikami. (...) Wyzwolony naród rosyjski poszedłby nie do parlamentu, ale pobiegłby do karczmy pić wódkę, tłuc szyby i wieszać szlachciców, którzy gołą brody, chodzą w surdutach, a nie w siermiągach (...) Cała nadzieja Rosji w oświacie, ale (...) nie w rewolucji i nie w konstytucji”¹⁹. Dodatkowo uważał, że produktem reformy Piotra I nie był ani Rosjanin, ani Europejczyk, ale „parodia Europejczyka”²⁰. Heglizm u Bielińskiego przejawiał się w odwoływaniu się do pojęć wolności i konieczności. Dla Bielińskiego „wolność nie jest samowolą, ale zgodnością z prawami konieczności”. W okresie tak zwanego „pojednania z rzeczywistością” Bieliński zapożyczył od Hegla tezę, że „wszelka rzeczywistość jest rozumna”. Aleksander Hercen wypomniał mu sprzeczność tej tezy: samowładztwo rosyjskie jest rozumne, więc według powyższej tezy powinno istnieć i nie należy go obalać²¹.

Pomimo liberalnego²² światopoglądu Wissarion Bieliński pisał również do „Kroniki ojczyste”. Odrzucał jednak słowianofilski historycyzm oraz

---

19 W. Bieliński, *Pisma filozoficzne*, t. 1, Kraków 1956, s. 146.

20 Tamże, s. 34.

21 A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 2..., s. 124–125.

22 W liście W.P. Botkina z 10–11 grudnia 1840 r. określił się wprost jako zwolennik liberalizmu, natomiast w liście z 8 września 1841 r. określa się jako zwolennik socjalizmu, por. W. Bieliński, *Pi-*

mistycyzm – odnosił się pozytywnie do postępu cywilizacyjnego i rozwoju oświaty, które przeczyły słowianofilskim ideom²³. Jego zdaniem kontynuatorką „oświecicielskich działań” była Katarzyna II, za władzę oświeceniowego uważał także jej wnuka Aleksandra I²⁴.

Perspektywę postrzegania cara Piotra I jako reformatora krytykował m.in. krytyk literacki Mikołaj Dobrolubow. Zwracał uwagę, że instytucja mecenatu umożliwiająca awans społeczny była po pierwsze szczątkowa, a po drugie wymagała podporządkowania się carowi i bezkrytycznego legitymizowania (poprzez pochwałę w swojej twórczości) podejmowanych reform²⁵. Dobrolubow uważał, że do lat 50. XIX w. nie nastąpił odpowiedni rozwój oświaty.

Zwolennikami Rosji sprzed reform Piotra I byli głównie słowianofile, w większości wywodzący się z ziemiaństwa, tj. Iwan Aksakow, Konstanty Aksakow, Aleksiej Chomakow, Iwan Kirejewski, Jerzy Samarin²⁶. Słowianofile krytykowali reformę cerkwi, byli zwolennikami decentralizacji, opierali się na podejściu wspólnotowym. Warto wspomnieć pogląd Konstantego Aksakowa, który uważał, jakoby Rosja nigdy nie traktowała państwa jako zasady – w rozumowaniu tym jest jednak sprzeczność, ponieważ pojmowanie państwa jako terytorium zamieszkiwanego przez określony naród jest późniejsze niż krytykowane przez słowianofilów reformy końca XVII wieku. W sporze między słowianofilami a okcydentalistami kluczowa była rola Piotra I jako tego, który przekształcił naród (lud)²⁷, w naród rozumiany zgodnie z definicjami europejskimi. Jako prawosławny heglista wykorzystywał metodę dialektyczną Hegla, według której tezą była Rosja przed reformami Piotra, antytezą była ówczesna Rosja, a syntezą utopia postulowana przez słowianofilów²⁸.

---

sma filozoficzne, t. 1, Warszawa 1956, s. 293–294, 318.

23 W. Bieliński, *Pisma filozoficzne*, t. 2, Kraków 1956, s. 410–411.

24 W. Bieliński, *Pisma filozoficzne*, t. 1..., s. 58–59.

25 M. Dobrolubow, *Pisma filozoficzne*, t. 1, Kraków 1958, s. 60–75.

26 F. Copleston, *Historia filozofii*, t. 10: *Filozofia rosyjska*, Warszawa 2009, s. 50–51.

27 Do tej definicji odwoływali się później narodnicy, tłumacząc nazwę swojego ruchu jako zwolenników „pójścia w lud”.

28 A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 2002, s. 214.

Konstanty Aksakow przekazał w 1855 roku Aleksandrowi II „Notatkę o wewnętrznym stanie Rosji”, w której skrytykował despotyczne rządy Mikołaja I oraz zasugerował, że kontynuowanie polityki represji i cenzury może przynieść odwrotne skutki.

Konserwatywne poglądy słowianofilskie były przez cara Mikołaja I i aparat cenzury traktowane jako równie niebezpieczne, co liberalne poglądy okcydentalistów. Z drugiej strony ideologia słowianofilska stanowiła w pewnym sensie oparcie dla idei „oficjalnej narodowości”, aprobowanej przez cara, której ideolodzy publikowali m.in. w czasopiśmie „Москвичанин”.

W 1849 roku²⁹ Czaadajew prezentował stanowisko znacznie bardziej lojalistyczne. W liście do Chomiakowa datowanym na 26 września 1849 roku³⁰ pisze o chaotycznej sytuacji w Europie (spowodowanej wiosną ludów) oraz wychwala Mikołaja I jako żandarma Europy, który wówczas pomógł Austrii³¹. Wcześniej Aleksander Puszkina zadedykował mu wiersz, w którym pisał: „Zerwie się Rosja przebudzona/ I na ruinach despotyzmu/ Wyrzycie lud nasze imiona”³². Ugrzecznienie Czaadajewa widoczne jest już w 1836 roku, kiedy to napisał *Apologię obłąkanego*³³. Z jednej strony mamy do czynienia z nawiązaniem do formy Obrony (czyli Apologii), z drugiej strony odnosi się do uznania Czaadajewa za niepoczytalnego, jako skutek publikacji Listu na łamach „Teleskopu”.

Przedstawiciel anarchizmu rosyjskiego Michaił Bakunin czerpał od Hegla swój aparat pojęciowy, mimo to z czasem zanegował go. W zbiorze esejów I. Berlina pojawia się opinia na temat Bakunina: „Autorytarną osobowość rozpoznawał od pierwszego spojrzenia – czy był to car Mikołaj, czy Bismarck, Lasalle albo Marks (ten ostatni był autorytarny po trzykroć, jako Niemiec, heglista i Żyd)”³⁴.

---

29 F. Copleston podaje błędną datę 1848.

30 П.Я. Чаадаев, *Философические письма (сборник)*, Москва 2006, s. 627.

31 Tamże, s. 628–629.

32 A. Puszkina, *Do Czaadajewa*, tłum Julian Tuwim [w:] A. Puszkina, *Dzieła*, t. 4, ks. 1, Warszawa 1959, s. 309.

33 Oryginalny tytuł w języku francuskim: *Apologie d'un fou*.

34 I. Berlin, *Rosyjscy myśliciele...*, s. 114–115; M. Bakunin, *Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1965, s. 338–370.

Spór między słowianofilami a okcydentalistami trwał przez aż do 1860 roku, kiedy to obydwie stronnictwa dokonały częściowego przekształcenia. W datowanym na rok 1859 komentarzu do listów profesora Iwana Babsta Dobrolubow charakteryzuje te dwie grupy jako dwa obozy uczonych. Według niego słowianofile uważają, że „Rosja kwitnie, a zachód gnije”. Z kolei okcydentaliści zauważają, że „to Rosja gnije, a zachód kwitnie”³⁵. Stanowisko Dobrolubowa jest wyrażone w sposób zdecydowanie uproszczony, jednakże stanowi wprowadzenie do polemiki z publikacją Babsta, z którym w wielu kwestiach pozostaje zgodny. Sam Babst był zdeklarowanym liberałem, widoczne jest to w przytaczanym przez Dobrolubowa fragmencie: „Genialni mężowie stanu to rzecz rzadka; zjawiają się oni w ciężkich przełomowych chwilach życia narodu, naród ucieleśnia w nich pragnienie swego serca, swoje dążenia (...) Wszyscy biorą sobie bardzo do serca potrzeby państwa i społeczeństwa, jawność umożliwia powszechną narodową kontrolę, szacunek jaki żywi rząd złożony z ludzi wykształconych dla opinii społecznej, powstrzymuje go od wydawania samowolnych zarządzeń; ten szacunek mimo woli nakazuje wybierać na mężów stanu nie pierwszych lepszych aferzystów, tylko ludzi powszechnie znanych (...)”³⁶. Poglądy Babsta pozostają więc sprzeczne z samą ideą monarchii, jeżeli mężowie stanu powoływani są z wyboru.

Od 1860 roku zauważalne jest przekształcanie się okcydentalistów w liberałów, słowianofilów w panslawistów i reakcjonistów.

Znany z liberalnych poglądów Berlin kreuje Hercena na zwolennika wolności, a równocześnie przeciwnika liberalizmu³⁷, niemniej szuka między nim a liberałami punktów wspólnych. W celach komparatystycznych zestawia go z A. Tocquevillem i J.S. Millem, pisze o wolności u Hercena jako o naczelnym zasadzie w systemie poglądów – przy czym autor pojmował liberalizm z perspektywy zachodniej, nie rosyjskiej. Mimo iż Hercen „służył jednej idei – walcząc przeciw wszelkiej narzuconej władzy”³⁸, w rze-

---

35 M. Dobrolubow, *Pisma filozoficzne*, t. 1..., s. 362–363.

36 Иван Бабст, *От Москвы до Лейпцига*, Москва 1859, s. 17, cyt. za M. Dobrolubow, *Pisma filozoficzne*, t. 1..., s. 372–373.

37 I. Berlin, *Rosyjscy myśliciele...*, s. 106–107.

38 А.И. Герцен, *Собрание сочинений в тридцати томах*, t. 24, Москва 1961, s. 140, cyt. za I. Berlin, *Rosyjscy myśliciele...*, s. 86.

czywistości jego poglądy były bardziej złożone, wykraczające poza kategorię liberalizmu, okcydentalizmu i socjalizmu. Jako dziecko czytał romantyczną poezję i książki na temat rewolucji francuskiej, w okresie studiów był oskarżany o saintsimonizm, który poznał z drugiej ręki³⁹, jako członek koła Stankiewicza był okcydentalistą, a także czytelnikiem Hegla i Proudhona⁴⁰, po Wiośnie Ludów był socjalistą, chociaż w niektórych kwestiach bliski był ideom konserwatywnym.

Hercen widział w Moskwie cara Aleksandra I – miało to miejsce w sierpniu 1823 roku. Píše, że jako dziecko szanował go i przejął się informacją o jego śmierci, ze strachem natomiast przyjął informacje o represjach dokonanych przez Mikołaja I po stłumieniu powstania dekabrystów⁴¹. W okresie studenckim nie dołączył ani do grona historyków, ani nie zgłębiał niemieckiej filozofii – tłumaczył to przywiązaniem do „innych” ideałów⁴². W artykule *Rosja* z 25 sierpnia 1849 roku skrytykował Aleksandra I za niewykorzystanie szansy, jaką ten otrzymał w 1814 roku i zreformowaną Rosję sprzymierzył z państwami, które uznał za reakcyjne⁴³, z kolei stłumienie powstania dekabrystów i następujące później represje uznał za zaprzeczenie reformy Piotra I⁴⁴.

Po pobycie w Paryżu w 1848 roku, w swojej powieści-autobiografii *Rzeczy minione i rozmyślenia*, pisał: „Cała Europa uważa obecnie, że despotyzm niezbędny jest dla obrony obecnego ustroju państwowego przed naporem idei socjalnych usiłujących wprowadzić nowy porządek (...) Był czas, gdy na wpół wolny Zachód z dumą spoglądał na Rosję zmiażdżoną przez tron carski, a oświecona Rosja spoglądała z westchnieniem na starszych braci. Czasy te minęły. (...) Despotyzm albo socjalizm nie ma innego wyjścia. A tymczasem Europa wykazała dziwną niezdolność do przewrotu socjalnego. Sądzimy, że Rosja nie jest do tego tak niezdolna i pod

---

39 Za sprawą książek Barthélemy'ego P. Enfantine'a: *Doctrine de Saint-Simon* i *Economie politique et politique Saint-Simonienne*.

40 Hercen za dwie najważniejsze książki uważał *Sprzeczności ekonomii politycznej* Proudhona i *Fenomenologię ducha* Hegla. O zainteresowaniu heglizmem pisał w: A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 2..., s. 119–125.

41 A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 1, Warszawa 1951, s. 62–69.

42 Tamże, s. 188.

43 A. Hercen, *Eseje filozoficzne*, t. 2: *Rosja i stary świat*, Kraków 1966, s. 10–11.

44 Tamże, s. 134–135.

tym względem zgadzamy się ze Słowianami (...)”⁴⁵. W latach 1849–1855 Hercen prezentował najbardziej radykalne stanowisko względem caratu, był wówczas zwolennikiem socjalizmu. Doświadczony polityką Francji w latach 1848–1849 deklarował, że celem obalenia cara w Rosji jest obalenie wszelkiego despotyzmu, nie zamiana jednego samowładcy na innego lub na niesprawiedliwy system przedstawicielski i sędowniczy. Zamiana cara Mikołaja na carów-przedstawicieli była jego zdaniem przeciwna idei socjalizmu⁴⁶.

O sytuacji politycznej w Rosji 1848 roku Berlin pisał: „Mało prawdopodobne, by w latach czterdziestych dziewiętnastego wieku ktokolwiek (...) prócz może Bakunina i paru członków kółka pietraszewców – liczył się w Rosji z możliwością bliskiej rewolucji”⁴⁷. Zauważył, że poza przebywającymi na emigracji Hercenem i Bakuninem nie znaleźli się intelektualisci protestujący przeciwko caratowi rosyjskiemu podczas Wiosny Ludów, stąd brak wrzenia rewolucyjnego w Rosji. Dodatkowym czynnikiem było zaostrenie w 1848 roku cenzury w Rosji na następne siedem lat. Nawet przebywający na emigracji we Francji i Włoszech Hercen uważał, że Rosja nie jest gotowa do wprowadzenia socjalizmu, czyli idei przezeń aprobowanej⁴⁸.

Hercen, przebywając na emigracji, w 1861 roku podczas pobytu w Londynie wydał *Dyskurs o zaniku w Rosji wszelkiej formy rządów tudzież o wynikającym stąd chwiejnym położeniu zarówno cesarstwa jak i monarchów* autorstwa Nikity Panina i Denisa Fonwizina. Tamże wspólnie z Mikołajem Ogariowem redagował radykalne czasopismo emigracyjne „Kołokoł”. Aleksander Hercen krytykował konserwatyzm słowianofilski, uważał, że carat rosyjski nie jest w istocie konserwatywny, stanowi despotyczną formę sprawowania władzy⁴⁹. Poglądy słowianofilskie określał jako „nowy olej święty mający służyć do pomazania cara”⁵⁰. Za jedyne konserwatywne państwo europejskie uważał Wielką Brytanię. Przytoczone poglądy wobec caratu wywodził wprost od Piotra Czaadajewa, który jako pierwszy

---

45 A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 2..., s. 277.

46 A. Hercen, *Eseje filozoficzne*, t. 2..., s. 239–240.

47 A. Walicki, *Rosyjska filozofia...*, s. 273.

48 A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 2..., s. 277.

49 A. Hercen, *Eseje filozoficzne*, t. 2..., s. 198–199.

50 A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 2..., s. 257.

przedstawił wizję Rosji jako kraju bez historii. Hercen poszerzył ją o utożsamienie biurokratyzowanej władzy carskiej z despotyzmem, opierającej się na nowej historii i tradycji, której odpowiednikiem był we Francji bonapartyzm.

Stosunek Hercena do carów-reformatorów był w mniejszym stopniu krytyczny niż do carów-despotów. W tej pierwszej kategorii klasyfikował Piotra I, Katarzynę II i Aleksandra I, w drugiej kategorii Pawła III i Mikołaja I. Pisał, że według niego między powstaniem Pugaczowa a powstaniem dekabrystów nie dochodziło do masowych buntów, ponieważ carowie wyprzedzali swoimi postulatami rzeczywiste pragnienia Rosjan⁵¹. Po śmierci Mikołaja I Hercen napisał *List do cesarza Aleksandra*, w którym pokładał nadzieje na liberalizację i ograniczenie cenzury⁵². Za jedną z barier dla liberalnej działalności Aleksandra II uważał przeszkodę w postaci dziedzictwa pozostawionego przez Mikołaja I, w szczególności dotyczyło to doradców poprzedniego cara⁵³. Prezentował pozytywny stosunek do planów reformy chłopskiej, nawet jeśli opierał się tylko na deklaracjach – równocześnie zaczął sympatyzować z nowopowstałą organizacją „Ziemia i Wola”.

Hercen sformułował także koncepcję tzw. zbędnych ludzi jako archetyp widoczny w literaturze rosyjskiej począwszy od Eugeniusza Oniegina, bohatera poematu Aleksandra Puszkina. Archetyp ten widoczny jest m.in. w powieści pt. *Obłomow* autorstwa Iwana Gonczarowa⁵⁴ oraz w *Bohaterze naszych czasów* Michaiła Lermontowa. Należy w tym miejscu wspomnieć, że krytyka literacka oraz historia – szczególnie od czasów Bielińskiego⁵⁵ –

---

51 A. Hercen, *Eseje filozoficzne*, t. 2..., s. 243–244.

52 A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 5, Warszawa 1954, s. 60.

53 A. Hercen, *Eseje filozoficzne*, t. 2..., s. 314.

54 Powieść została pierwotnie opublikowana w 1859 r.

55 Najstarsze pisma krytyczno-literackie Bielińskiego zbiegły się z publikacją przez Aleksandra Puszkina całości *Eugeniusza Oniegina* (1833 r.), często przez Bielińskiego omawianego na łamach artykułów prasowych. Jest to warte przytoczenia, ponieważ zdaniem Bielińskiego prawdziwa literatura rosyjska ma swój początek w 1739 r. (na Michaiła Łomonosowie), natomiast okres popularności Puszkina nazywa okresem puszkiniowskim. Łączyło się to z jego poglądami politycznymi, ponieważ „okres puszkiniowski” był jego zdaniem ostatnim, którego nazwa wywodzi się od jednego pisarza. Lata trzydzieste i czterdzieste w literaturze rosyjskiej uważał za okres wzrostu znaczenia narodowości w literaturze – pomimo polityki Mikołaja I.

pełniła ze względu na cenzurę dodatkową rolę opiniotwórczą, również pod względem światopoglądowym.

Mikołaj Dobrolubow, zestawiając *Szlachetne gniazdo* Turgieniewa z *Obłomowem* Gonczarowa pisze: „Zaś Ilja Iljicz Obłomow (...) oświadczył całemu rosyjskiemu społeczeństwu, że jeśli ktoś jest bezsilny i bezwolny, to niech już lepiej nie wystawia się na pośmiewisko, niech leży na kanapie, zamiast biegać, uwijać się, hałasować, rozprawiać i przez całe lata, przez dziesiątki lat przelewać z pustego w próżne”⁵⁶. Biorąc pod uwagę, że przytoczona wypowiedź jest elementem wprowadzenia do *W Przededniu* Turgieniewa, można połączyć stanowisko Dobrolubowa z motywem pasywności głównej bohaterki, Heleny, łączącej poprzez swoją postawę zarówno bierność, jak i pragnienie zmian⁵⁷. Odnosząc się do *W przededniu*, Dobrolubow pisze: „Brak u nas wprawdzie otwartej areny dla szerokiej działalności (...) nasi liberałowie i reformatorzy biorą za punkt wyjścia swoich projektów subtelności prawnicze, a nie jęki i łkania współbraci. (...) Mimo wszystko jednak sądzimy, [że nie brak w naszym społeczeństwie miejsca na wielkie idee i uczucia i że niedaleki już czas, kiedy te idee będą mogły wcielić się w czyn]”⁵⁸. Publikacja, z której pochodzi cytowany fragment, została opublikowana w czasopiśmie „Russkij Wiestnik” w 1860 roku, a rok później formuje się w środowisku inteligenckim idea narodnictwa, która wywodziła swoje poglądy od Aleksandra Hercena i Mikołaja Czernyszewskiego.

Według prof. Andrzeja Walickiego Mikołaj Czernyszewski jako pierwszy uwrażliwił narodników na zagrożenie demokracji politycznej: „Tak jak wolność polityczna niezbędna jest dla życia poszczególnego człowieka, tak wolność polityczna niezbędna jest dla prawdziwego funkcjonowania społeczeństwa”⁵⁹. Walicki porównuje wypowiedź Czernyszewskiego ze światopoglądem Karola Marksa, w odniesieniu do rozróżniania wolno-

---

56 M. Dobrolubow, *Pisma filozoficzne*, t. 2, Kraków 1958, s. 23.

57 Iwan Turgieniew opisuje pierwsze wrażenie Heleny dotyczące naczelnika senatu Kurnatowskiego. Dobrolubow na łamach swojej analizy pisze: „Helena od razu zrozumiała, jakim człowiekiem był Kurnatowski i opisała go niezupełnie życzliwie.” Cyt. za M. Dobrolubow, *Pisma filozoficzne*, t. 2..., s. 79.

58 M. Dobrolubow, *Pisma filozoficzne*, t. 2..., s. 84.

59 A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 44.

ści indywidualnej (burżuazyjnej) od wolności społecznej. Z kolei Włodzimierz Lenin uważał, że Czernyszewski krytykował „postępowe warstwy społeczeństwa rosyjskiego”, ponieważ nie potrafiły otwarcie wystąpić przeciwko rządowi z żądaniami, zamiast tego pozwalały na stopniowe wykruszanie ruchów rewolucyjnych⁶⁰. Czernyszewski jeszcze w okresie publikowania na łamach czasopisma „Современник” uważał, że następną rewolucja będzie miała miejsce w Rosji⁶¹. Jako historyk był jednak autorem artykułu polemicznego na temat doradcy Aleksandra I, Michała Spierańskiego⁶², na podstawie którego można określić jego stosunek do cara Aleksandra jako neutralny i obiektywny.

Jako pierwszy marksistą samookreśla się narodnik Piotr Tkaczow w grudniu 1865 roku na łamach czasopisma „Русское слово”⁶³. W rzeczywistości poglądy rewolucyjne Tkaczowa były bliskie idei blankizmu. Sam Tkaczow był zwolennikiem sprawnego przeprowadzenia rewolucji, ponieważ utrzymywanie *status quo ante* umocniłoby jedynie panowanie cara⁶⁴.

Przełomowym wydarzeniem dla rosyjskich ruchów rewolucyjnych była demonstracja narodników na Placu Kazańskim w Petersburgu, która odbyła się 6 grudnia 1876 roku. Protestujący zorganizowani byli wokół haseł narodnickich „ziemi i wolności”. W demonstracji tej wziął udział dziewiętnastoletni wówczas Georgij Plechanow, późniejszy założyciel i przewodniczący organizacji „Wyzwolenie Pracy”. Demonstracja wpłynęła na jego poglądy i późniejszy profil działalności⁶⁵. Plechanow był postrzegany przez marksistów, a następnie przez historiografię radziecką, jako nestor rosyjskiego marksizmu. Wydarzenia te były z perspektywy czasu krytykowane przez Włodzimierza Lenina, który zarzucał brak wysunięcia haseł związanych z wolnością polityczną i przedstawicielstwami ludowymi⁶⁶.

---

60 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 4, Warszawa 1984, s. 245.

61 J. Plechanow, *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, t. 2, Warszawa 1967, s. 44.

62 M. Czernyszewski, *Wybór pism historycznych*, Wrocław 1959, s. 416–443.

63 П. Ткачѳв, *Производительные силы Европы* [w:] *Русское слово*, t. 12, Petersburg 1865, s. 243–263.

64 O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Warszawa 2022, s. 159.

65 Г.В. Плеханов, *Сочинения*, t. 3, Москва–Ленинград 1928, s. 150–157.

66 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 5, Warszawa 1984, s. 343.

Czernyszewski wywarł wpływ na poglądy późniejszych rosyjskich marksistów, w tym na Plechanowa i Lenina. Plechanow na temat „Co robić?”, pisał: „Wszyscy czerpaliśmy z niej siłę moralną i wiarę w lepszą przyszłość”⁶⁷. Plechanow pod wpływem lektury Marks’a i Engels’a w latach 1881/1882 stał się marksistą⁶⁸, tłumaczy na język rosyjski *Manifest komunistyczny* i *Ludwik Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej*, w 1909 roku publikuje pracę o Czernyszewskim⁶⁹.

Podczas członkostwa w organizacji Czarny Podział Plechanow postulował, że celem chłopstwa jest zdobycie ziemi (postulat ekonomiczny), a nie jest nim obalenie cara i sprawowanie władzy (postulat społeczny). Niemniej niemożliwe stawało się według Plechanowa, ażeby car dokonał podziału ziemi – z drugiej strony podkreślał w tym okresie działalność pierwszeństwo zjawisk ekonomicznych nad społecznymi, a stosunki ekonomiczne jako podstawę funkcjonowania społeczeństwa⁷⁰.

Plechanow postrzegał rewolucję w Rosji jako rewolucję burżuazyjną i postulował, żeby klasa robotnicza poparła burżuazję⁷¹. Wiązał z tym dostateczny rozwój kapitalizmu w zakresie obalenia samowładztwa i niedostateczny w celu wprowadzenia socjalizmu⁷². Dopiero gdy wprowadzenie socjalizmu stawałoby się możliwe, burżuazja przeszłaby z pozycji rewolucyjnych do kontrrewolucyjnych – nawiązując do teorii walki klas. Plechanow rozróżniał obalenie caratu i rewolucję socjalistyczną jako dwa odrębne od siebie procesy, choć nie wykluczał częściowego poparcia ze strony burżuazji na początku rewolucji⁷³. Według Plechanowa Rosjanin uniezależnia się od samowładztwa, proletariusz uniezależnia się od kapitalisty. Działalność parlamentarna i konstytucjonalna według Plechanowa ułatwiała

---

67 Г.В. Плеханов, *Сочинения*, т. 5, Москва–Ленинград 1925, s. 114.

68 Przyjęcie poglądów marksistowskich przez Georgija Plechanowa i Pawła Akselroda miało miejsce po zabójstwie Aleksandra II oraz fali represji Aleksandra III, która doprowadziła do rozbicia większości ugrupowań narodnickich. Umożliwione to zostało przez emigrację Plechanowa, pobyt w Szwajcarii i we Francji ułatwił dostęp do marksistowskiej literatury dotychczas niedostępnej w Rosji.

69 W radzieckim 24-tomowym zbiorze dzieł Plechanowa praca znajduje się w woluminach 5 i 6.

70 J. Plechanow, *Czarny podział* [w:] *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*, t. 2, Warszawa 1965, s. 144–152.

71 R. Światło, *Jerzy Plechanow*, Warszawa 1979, s. 34.

72 Г.В. Плеханов, *Сочинения*, т. 13, Москва–Ленинград 1928, s. 348.

73 J. Plechanow, *Pisma wybrane*, Warszawa 1959, s. 364–365.

walkę z absolutyzmem (wobec tego oceniana była pozytywnie), dodatkowo przygotowywała społeczeństwo rosyjskie do wprowadzenia socjalizmu i dyktatury proletariatu⁷⁴. Koncepcja ta ulegała stopniowo zmianie, najpierw po wyborach Dumy Państwowej 1905 roku, następnie po wybuchu I wojny światowej – między innymi uznał wydarzenia roku 1905 oraz rewolucję lutową za sukces (2 kwietnia 1917 r. powrócił do kraju, po trzydziestu siedmiu latach emigracji). Stał się z kolei przeciwnikiem wprowadzania socjalizmu w Rosji, tłumacząc to brakiem gotowości w zakresie rozwoju ekonomicznego⁷⁵.

Koncepcja rozpoczęcia procesu przemian od obalenia absolutyzmu budziła sprzeciw radykalnych marksistów, w szczególności Lenina, który był przeciwnikiem konstytucjonalizmu powiązanego przezeń z liberalizmem – powoływał się w tym celu na doświadczenia polityczne lat 1860–1881⁷⁶. Zarzucał, że liberałowie po zamachu na cara Aleksandra II nadal ograniczali się do wystosowywania petycji⁷⁷. Plechanow skrytykował artykuł Lenina *Prześladowcy ziemstw i hannibalowie liberalizmu*, mimo sprzeczności światopoglądowej wierzył w rolę liberalnej burżuazji w procesie obalenia caratu. W liście do Lenina cytowanym przez Radziśławę Gortat, Plechanow pisze o przeciwstawianiu złego liberała – dobremu⁷⁸ (prawdopodobnie Plechanow ma na myśli liberałów, z którymi można podjąć współpracę w zakresie obalenia samowładztwa, między innymi z Piotrem Struwe, którego bezpośrednio skrytykował Lenin w swoim artykule).

Inną wizję przemian przedstawiał narodnik Wasyl Woroncow, który uważał, że Rosja może wprowadzić „równość i braterstwo” z pominięciem reform politycznych, ale opartych na industrializacji przeprowadzonej odgórnie⁷⁹.

---

74 Г.В. Плеханов, *Сочинения*, t. 11, Москва–Ленинград 1928, s. 322.

75 Plechanow skrytykował wydarzenia rewolucji październikowej i udał się na emigrację do Finlandii, gdzie zmarł.

76 W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 5..., s. 26–32.

77 Tamże, s. 42.

78 R. Gortat, *Jerzego Plechanowa koncepcja rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 1979 s. 161.

79 В.П. Воронцов, *Судьбы капитализма в России*, Санкт-Петербург 1882, s. 124. Książka ta, szczególnie w zakresie teorii ekonomicznych, była krytykowana przez W. Lenina w publikacji *Rozwój kapitalizmu w Rosji*.

Plechanow, omawiając filozofię historii Hegla, pisze: „Jeśli ludność danego kraju cierpliwie znosi brzemień despotyzmu, to dlatego jedynie, że nie rozumiała jeszcze dobrodziejstw wolności”⁸⁰. Plechanow zapożycza od idealistów niemieckich pojęcie konieczności, na przykładzie Juliusza Cezara pisze, że samowładztwo w Rzymie było koniecznością⁸¹, nie określa jednak zaniku konieczności w Rosji.

Plechanow jest również autorem zbioru pism z zakresu historii rosyjskiej myśli społecznej – publikacja ta nie została ukończona za życia autora, jednakże zapiski zostały w latach dwudziestych XX w. włączone do zbioru pism, a w latach 1966–1967 częściowo wydane w języku polskim. Plechanow rekonstruuje tam poglądy rosyjskich myślicieli od czasów nowożytnych do końca XIX wieku⁸². Oprócz tego zawarte są pisma przedstawiające poglądy rosyjskich intelektualistów na tle ówczesnej myśli europejskiej oraz autorskie komentarze Plechanowa. Najciekawszą uwagą – odwołującą się zarówno do zarysu historii społecznej XVIII-wiecznej Rosji, jak również sporu między okcydentalistami a słowianofilami – była teza, jakoby Piotr I uczył się od zachodu, a Katarzyna II pouczała zachód⁸³.

Radykalne reakcyjne poglądy prezentował w okresie panowania Aleksandra III Konstanty Leontjew, łączący poglądy wczesnych słowianofilów z elementami nietzscheanizmu i spengleryzmu. Za główne osiągnięcie rządów Piotra I Wielkiego i Katarzyny II uważał zwiększanie zróżnicowania społecznego, z którym wiązał postęp i centralizację władzy. Krytykował więc stanowisko liberałów i socjalistów nawołujących do „zrównania” społeczeństwa⁸⁴. Większe kontrowersje wzbudzał, pisząc, że tylko osoby są odpowiedzialne moralnie: doprowadza to do paradoksu, uniemożliwiając ocenę carów rosyjskich piastujących funkcje publiczne tak długo, jak będą piastować swoje stanowisko w sposób absolutystyczny i despotyczny. Le-

---

80 J. Plechanow, *W sześćdziesięciolecie śmierci Hegla* [w:] R. Światło, *Jerzy Plechanow*, Warszawa 1979, s. 143.

81 Tamże, s. 144.

82 Według planu publikacja miała kończyć się na sporze narodników z marksistami oraz książce Piotra Struwego *Krytyczne uwagi* (pełna nazwa: *Uwagi krytyczne do zagadnienia rozwoju ekonomicznego Rosji*), czyli w 1894 r., za J. Plechanow, *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, t. 1, Warszawa 1966, s. 723.

83 J. Plechanow, *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, t. 1... , s. 488.

84 F. Copleston, *Historia filozofii...*, s. 173–175.

ontjew wychwalał panowanie Aleksandra III, fałę prześladowań oraz zaniegowanie dotychczasowych reform. Obawiał się jednak, że reformy nie będą w stanie „uleczyć” społeczeństwa rosyjskiego, które z czasem może stać się socjalistyczne i rewolucyjne. Przypuszczał, podobnie jak niektórzy narodnicy, że car może stać na czele przemian socjalistycznych – nie miał na myśli jednak kontekstu ekonomicznego, a jego przypuszczenie miało wartość retoryczną. Uważał, że demokracja w Rosji oraz porzucenie religii prawosławnej będzie się wiązało z nadejściem władzy antychrysta⁸⁵.

Warto również wspomnieć o skazanych w procesie pietraszewców Mikołaju Danilewskim i Fiodorze Dostojewskim, którzy po powrocie z zesłania prezentowali poglądy reakcyjne. Kulminacją radykalizmu Dostojewskiego jest powieść *Biesy*, która stanowi m.in. krytykę ruchów rewolucyjnych, rewolucja przedstawiana jest jako siła szatańska, a postać Stawrogina nawiązuje do Michała Bakunina i Spieszniowa. W *Biesach* autor zakamufłował swoją opinię o prądach intelektualnych lat 40. (czasów, gdy był pietraszewcem) oraz prądów obecnych w Rosji na początku lat 70. XIX wieku (okres powstawania powieści). Punktem przełomowym w kształtowaniu się poglądów Stawrogina jest poparcie idei Szygalewa, nawoływanie do demoralizacji oraz totalitarnych metod działania wśród nihilistów, niemniej widoczne są także odwołania do myśli socjalistycznej, przede wszystkim do Fouriera⁸⁶. Z kolei Stiepan Trofimowicz Wierchowieński stanowi portret rosyjskiego okcydentalisty lat 40., którego Dostojewski charakteryzuje w ten sposób: „Był przy tym jednak człowiekiem najrozumniejszym, najbardziej utalentowanym naukowcem, chociaż zresztą co do nauki... słowem, dla nauki zrobił nie tak znowu wiele, a właściwie, zdaje się, prawie nic. Ale przecież u nas w Rosji zdarza się to z naukowcami na każdym kroku”⁸⁷. O kole dyskusyjnym (wzorowanym na kole Stankiewiczza) pozostawił komentarz: „«Szlachetny liberalizm» i «szlachetny liberał» czyli «liberał» bez konkretnego celu, możliwe są tylko w Rosji”⁸⁸. Sam Wierchowieński jest postacią zdystansowaną wobec rodzącego się ruchu marksistowskiego i pojawienia się nihilizmu w Rosji, mówi: „Zauważyłem (...) że

---

85 A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii...*, s. 384.

86 F. Dostojewski, *Biesy*, London 1992, s. 381–383.

87 Tamże, s. 10–11.

88 Tamże, s. 34.

ci zapaleni socjaliści i komuniści są jednocześnie ogromnie łasi na pieniądze, skąpi, typowi posiadacze, a nawet im większy socjalista, tym bardziej zatwardziały posiadacz”⁸⁹. Podczas rozmowy ze Stawroginem Szatow twierdzi, że ruch słowianofilski przestał uważać wyznanie prawosławne za warunek przynależności do narodu rosyjskiego, argumentując to tym, że „dziś ludzie zmądrzeli”⁹⁰.

Wzrost znaczenia marksizmu w Rosji datowany jest na lata 90. XIX wieku, wtedy też swoje pierwsze pisma pisze młodszy od Plechanowa o 14 lat Włodzimierz Lenin, który w 1895 roku zakłada Związek Walki o Wyzwolenie Klasy Robotniczej. Wówczas, oprócz publikacji Marksa i Engelsa, znane były w kręgach rosyjskiej inteligencji pisma Karla Kautskiego⁹¹. Wpływy Kautskiego widoczne są w pismach Lenina już w latach 1893–1894.

W początkowym okresie twórczości Włodzimierza Lenina nie zauważamy jego opinii na temat monarchii rosyjskiej. W projekcie programu partii socjaldemokratycznej⁹², napisanym w grudniu 1895 roku, Lenin nawołuje do walki z „absolutystycznym rządem”, w żaden sposób jednak nie zajmuje stanowiska w kwestii cara, mającego największy wpływ na prace rządu carskiego (urząd premiera powołano dopiero w 1905 r., pierwszym premierem został krytykowany w latach 90. XIX przez Lenina Siergiej Witte; wcześniejszym odpowiednikiem urzędu był przewodniczący Komitetu Ministrów). W 1902 roku z kolei krytykował socjalistów-rewolucjonistów za podobne postrzeganie, krytykował argumentację walki z samymi ministrami, pozwala sobie także na uwagę, że ten sposób działania jest łatwiejszy⁹³. Sam postulował koncepcję dostosowywania się do warunków zewnętrznych⁹⁴.

---

89 Tamże, s. 74.

90 Tamże, s. 229.

91 B. Nikolajewskij, *Karl Kautsky in Russland* [w:] *Ein Leben für den Sozialismus* (praca zbiorowa), Hannover 1954, cyt. za A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 202.

92 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 2, Warszawa 1984, s. 79–106.

93 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 6, Warszawa 1985, s. 350.

94 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 5, Warszawa 1984, s. 5–6.

W pierwszym projekcie partii napisano:

„A. 6. Główną przeszkodą w walce rosyjskiej klasy robotniczej o wyzwolenie jest absolutystyczny rząd o nieograniczonej władzy ze swymi nieodpowiedzialnymi urzędnikami.

B. 3. Dlatego też rosyjska partia socjaldemokratyczna, nie odrywając się od ruchu robotniczego, będzie popierała wszelki ruch społeczny przeciwko nieograniczonej władzy rządu carskiego (...)

5. Wyzwolenie robotników powinno być dziełem samych robotników.

6. Naród rosyjski nie potrzebuje pomocy absolutystycznego rządu i jego urzędników, lecz wyzwolenia spod jego ucisku”⁹⁵.

Druga część programu partii (B.) według objaśnienia jest definiowana jako zadania partii. Składa się ona z niejasnych sformułowań, wielokrotnie powtarzanych. Z jednej strony mowa jest o wyzwoleniu rosyjskiej klasy robotniczej, po czym w artykule 6 drugiej części programu pisze się o wyzwoleniu narodu, wykluczając z niego szlachtę obszarniczą, kapitalistów i urzędników. Brakuje też odniesienia do publikacji Georgija Plechanowa, które były wówczas spójniejsze programowo. Nie można również określić alternatywy dla rządu carskiego (dopiero w latach późniejszych Lenin uzupełnił swoje poglądy) oraz faktu, czy atakuje tylko Komitet Ministrów, czy zarówno Komitet Ministrów i cara Mikołaja II. Podobne braki widoczne są w piśmie *Do rządu carskiego*. Treść tej publikacji wbrew nazwie odnosi się głównie do ówczesnego ministra finansów Siergieja Wittego i zawiera m.in. sformułowane przeciwko niemu ataki *ad personam* („Minister Witte ma pogląd na strajk jak pierwszy lepszy urzędnik policyjny (...); „Niechże się pan pilnie uczy, panie Witte!”⁹⁶). Z czasem Lenin zmienia formę wypowiedzi na odnoszącą się do całego rządu (np. „ministrowie zapewniają”, „ministrowie postarali się”, „ministrowie wyliczyli”, „ministrowie tryumfują”⁹⁷ itd.), cały czas odnosząc się do dokonań tylko jednego z ministrów. Po strajkach z 1905 roku Lenin określał w swojej publicystyce Wittego jako „ministra błazna”. W latach 1893–1897 częściej krytykował działaczy narodnickich niż rząd carski, przykładem jest uzurpacja dziedzictwa rewo-

---

95 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 2..., s. 81–83.

96 Tamże, s. 109.

97 Tamże, s. 110–111.

lucyjnego przez własne ugrupowanie w piśmie pt. *Jakiego dziedzictwa się wyrzekamy?*, mimo iż ich stanowisko rewolucyjne odnosiło się głównie do postulatów ekonomicznych i społeczno-ekonomicznych i nie zawierało żadnych rozwiązań centralnych, w przeciwieństwie do filozoficzno-społecznych poglądów poprzednich grup intelektualistów. W *Zadaniach socjaldemokratów rosyjskich* Lenin krytykuje narodnika Piotra Ławrowa: „Albo może P. Ławrow nie uważa tych, którzy rozwijają praktyczną działalność w szeregach socjaldemokratów za „jednostki rewolucyjne” i „grupy rewolucyjne” (...) przez „walkę” z absolutyzmem rozumie jedynie spiski przeciw absolutyzmowi?”⁹⁸. Dopiero w przedmowie do trzeciego wydania tejże broszury z 1905 roku pozwala sobie na krytykę „zmowy z władzą carską”, rzekomo dokonanej przez Piotra Struwego. Dodatkowo krytykował działania na rzecz konstytucji, uważał monarchię parlamentarną za możliwość przedłużenia samowładztwa. Przekonywał, że błędne jest porównywanie Rosji z 1905 roku do Niemiec z lat 1848–1850 (przy czym sam dokonywał paraleli między rosyjskimi liberałami a Gyulą Andrássem, który pomimo skazania na karę śmierci za działalność rewolucyjną dostał osiem lat później stanowisko ministerialne w Austro-Węgrzech)⁹⁹. Krytyka konstytucjonalizmu odnosiła się w szczególności do projektu konstytucji Aleksandra Bułygina, na podstawie której parlament miał być jedynie organem doradczym, o niedemokratycznych kryteriach doboru parlamentarzystów¹⁰⁰.

Niemniej w 1894 roku, w polemice z książką Struwego *Uwagi krytyczne w kwestii ekonomicznego rozwoju Rosji*, Lenin wyróżnia specyfikę narodnictwa na tle pozostałych prądów myślowych w Rosji: „Za pomocą takich kategorii, jak słowianofilstwo i okcydentalizm, nie można rozeznaczyć się w zagadnieniach rosyjskiego narodnictwa. W narodnictwie znalazł odzwierciedlenie taki fakt życia rosyjskiego, który nie istniał w epoce, gdy kształtowały się słowianofilstwo i okcydentalizm, mianowicie: przeciwieństwo interesów pracy i kapitału”¹⁰¹. W przeciwieństwie do Plechanowa, Lenin w pismach wczesnych nie wchodzi w polemikę z dotychczasowym

---

98 Tamże, s. 435.

99 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 10, Warszawa 1985, s. 122–130.

100 Tamże, s. 62–64.

101 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 1, Warszawa 1983, s. 381–382.

dorobkiem rosyjskiej filozofii i myśli społecznej, bazuje głównie na publikacjach zachodnich i rosyjskich narodnickich, legalno-marksistowskich i marksistowskich, nie odwołuje się do Czaadajewa, Bielińskiego i Hercena, wyjątek stanowi *Co robić?* Mikołaja Czernyszewskiego.

Narrację Leninowską bezkrytycznie powielał Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR. W przedmowie do pierwszego tomu dzieł Lenina napisano: „Lenin wykazał, że program polityczny tych fałszywych «przyjaciół ludu»¹⁰² wyraża interesy kułactwa; zdemaskował liberalnych narodników jako typowych reformatorów, którzy występując przeciwko walce rewolucyjnej z carskim samowładztwem przedstawiali je jako instytucję ponadklasową, zdolną do polepszenia sytuacji ludu»¹⁰³. W polemice z artykułem *W kwestii inteligentów samouków* Siergieja Krywienki i *Literatura, a życie* Mikołaja Michajłowskiego pisze: „Roszcząc sobie pretensje do reprezentowania w swym czasopiśmie poglądów i taktyki prawdziwych «przyjaciół ludu», panowie ci są zdeklarowanymi wrogami socjaldemokracji»¹⁰⁴. Lenin oskarża o uzurpację, mimo iż sam jest uzurpatorem. Jego krytyka ideologii narodnickiej opiera się na polemice z wybiórczo wybranymi artykułami. W odniesieniu do nr 2 czasopisma „Русское богатство” pisze: „A więc ten żandarm Europy¹⁰⁵, niezmienny i pewny filar wszelkiej reakcji, który doprowadził naród rosyjski do takiej hańby, że uciskany we własnym domu stał się narzędziem ucisku narodów Zachodu – ten właśnie żandarm zostaje mianowany krzewicielem solidarności ekonomicznej!”¹⁰⁶.

Rosyjski marksizm nie był ruchem jednolitym: Lenin krytykował redakcję czasopisma „Raboczeje Dielo” oraz ruch Wyzwolenie Pracy, z kolei Georgija Plechanowa postrzegał jako reprezentanta prawego skrzydła partii¹⁰⁷, między nimi dochodziło do sporów m.in. w kwestii czasopisma „Iskra”¹⁰⁸ w 1900 roku. Niemniej Lenin poparł Plechanowa jako zagranicz-

---

102 Chodzi o narodników.

103 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 1..., s. XXV.

104 Tamże, s. 115.

105 Określenie dotyczące Mikołaja I Romanowa.

106 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 1..., s. 241.

107 Wyrażenie to wykorzystał Lenin *expressis verbis* we wstępie do II wydania *Rozwoju kapitalizmu w Rosji*, W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 3, Warszawa 1984, s. 12.

108 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 4..., s. 315–332.

nego przedstawiciela partii. Swoich przeciwników wewnątrz socjaldemokracji rosyjskiej uważał za zaprzeczenie socjalizmu, przeciwstawiał się też wpływom Eduarda Bernsteina po rozłamie między Bernsteinem a Kautskim w 1899 roku. Również w 1899 roku, w artykule *Nurt wsteczny w rosyjskiej socjaldemokracji* skrytykował R. M. za mylenie taktyki legalnej opozycji (w tym legalnych marksistów) oraz socjalistów; według niego walka z samowładztwem wiązała się z walką przeciw samowładztwu, a nie tylko z poszczególnymi działaniami przedstawicieli samowładztwa¹⁰⁹. Skrytykował również *Credo* autorstwa Jekateriny Kuskowej, proklamowane przez członków Wyzwolenia Pracy (w artykule pt. *Protest socjaldemokratów rosyjskich*).

W piśmie *O strajkach* Lenin krytykuje cara Mikołaja II za podziękowanie żołnierzom za wymordowanie strajkujących w Jarosławlu w 1895 roku, na podstawie czego wnioskuje, że rząd carski to największy wróg klasy robotniczej¹¹⁰. Samą ideę samowładztwa po 1861 roku Lenin określał jako „pozostałość pańszczyzny”¹¹¹.

Program agrarny Lenina odnosił się do ziemi pod zarządem rodziny carskiej. W broszurze *Do biedoty wiejskiej* autor sugerował ją odebrać w celu zwrotu pieniędzy za wykup po reformie Aleksandra II¹¹². Napisał tam również, że car Mikołaj II nie wie, co dokładnie dzieje się w państwie oraz sam nie jest w stanie kontrolować Rosji i jej wszystkich urzędników. Przekonuje zatem czytelników, że absolutny car nie ma w pełni absolutnej władzy¹¹³.

W piśmie *Fryderyk Engels* za pomocą reinterpretacji poglądów idealistycznych Hegla, przekształconych w materialistyczne przez Marksa i Engelsa, Lenin zadaje pytanie retoryczne: „Jeżeli wszystko się rozwija, jeżeli jedne instytucje zastępowane są przez inne, to dlaczego wiecznie ma trwać samowładztwo króla pruskiego lub cara rosyjskiego”¹¹⁴, przy czym dopisanie osoby cara rosyjskiego przez Lenina było związane z tym, że publi-

---

109 Tamże, s. 242–244.

110 Tamże, s. 278–279.

111 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 6..., s. 319.

112 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 7..., s. 170.

113 Tamże, s. 129.

114 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 2..., s. 7.

kacja opublikowana została w rosyjskojęzycznym czasopiśmie „Robotnik”. Co więcej, te poglądy pozostają sprzeczne z poglądami Hegla, oskarżanego przez krytyków o legitymizowanie i wspieranie rządu pruskiego¹¹⁵.

Wydarzenia 1905 roku Lenin określił jako powstanie proletariatu przeciwko caratowi, do którego doprowadził rząd¹¹⁶. W innym tekście pisze jednak, że pierwszy dzień „rewolucji” doprowadził do zerwania chłopstwa i klasy robotniczej z wizją dobrotliwego cara oraz do narodzin rewolucyjnego proletariatu¹¹⁷ (mimo iż według Lenina proletariat ten funkcjonował i organizował się od lat, o czym pisał w odniesieniu do strajków robotniczych, w szczególności w 1902–1903 r.¹¹⁸). Aby zwiększyć liczebność klasy robotniczej, Lenin proponował od 1902 roku pojęcie półproletariusza – chłopca zubożonego przez reformę Aleksandra II.

W ulotce pt. *Trzy konstytucje, czyli trzy systemy ustroju państwa*, Lenin pisał, że urzędnicy dążą do zachowania monarchii samowładczej, liberałowie do utworzenia monarchii konstytucyjnej, a socjaldemokraci¹¹⁹ do utworzenia republiki demokratycznej¹²⁰. Oczywiście pogląd ten miał charakter ściśle propagandowy – Lenin pozostawał w ciągłej sprzeczności między dyktaturą proletariatu (i chłopstwa) a opisywaniem siebie jako demokracji.

Profesor Andrzej Walicki uważał 1903 rok za moment przekształcania się marksizmu z ruchu inteligenckiego w zorganizowany ruch polityczny¹²¹. Pokrywa się to z II Zjazdem SDPRR oraz rozłamek wewnątrz partii na bolszewików (zwolenników „większości”) i mienszewików (zwolenników „mniejszości”)¹²², coraz większą rolę odgrywa partyjność („drukowane są odezwy do partii”), natomiast czasopismo „Iskra” zostaje ustano-

---

115 K. Popper, *Spółczesność otwarte i jego wrogowie*, t. 2, Warszawa 1993, s. 39–43.

116 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 9, Warszawa 1985, s. 186.

117 Tamże, s. 201–202.

118 Tamże, s. 234–236.

119 Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (SDPRR).

120 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 10..., s. 316–318.

121 A. Walicki, *Rosyjska filozofia...*, s. 10.

122 W cytowanym przez Lenina artykule pisma „Освобождение” używane są wyrażenia „bolsze-
wiści” (Leninowcy) i mienszewiści” (Martowowcy), W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 9..., s. 65–66.

wione Organem Centralnym SDPRR¹²³. Większego znaczenia nabierają poglądy odnoszące się do mas społecznych. W artykule *Nowe wypadki i stare zagadnienia* Lenin skrytykował eserowców i taktykę terroru indywidualnego, ponieważ uznał, że nawet sto zamachów na cara nie zagwarantuje takiego sukcesu, jak zrzeszanie się robotników i uświadamianie ich wewnątrz spotkań partyjnych¹²⁴.

Berlin pisze: „Historycznie rzecz biorąc, doniosłość owych pisarzy i myślicieli na tym głównie polega, że uruchomili oni idee, które zapoczątkowały kataklizm nie tylko w Rosji, ale i daleko poza jej granicami”¹²⁵. Z jednej strony jest to teza do obronienia poprzez wykazanie powiązań między intelektualistami od lat dwudziestych XIX w. do 1917 roku, z drugiej strony większość tych powiązań to powiązania pośrednie. O ile np. Georgij Plechanow polemizował z Wissarionem Bielińskim i Aleksandrem Hercenem, o tyle przywódca rewolucji październikowej Włodzimierz Lenin tego nie robił. Wyjątek stanowi pismo *Co robić?*, w którym Lenin postrzega Hercena, Bielińskiego i Czernyszewskiego jako teoretyków i poprzedników idei socjaldemokracji, oraz *Pamięci Hercena*, w którym chwali Aleksandra Hercena za jego postawę. Lenin wspomina, że partia (socjaldemokratyczna) musi kierować się teorią¹²⁶. Wszyscy przytoczeni intelektualiści – poza Włodzimierzem Leninem i Piotrem Struwe – byli w istocie teoretykami.

Pierwszą deklaracją programową „socjaldemokracji” rosyjskiej dotyczącą obalenia monarchii jest program Georgija Plechanowa. Zapisano w nim: „Socjaldemokraci rosyjscy stawiają sobie jako swe najbliższe zadanie polityczne obalenie monarchii i zastąpienie jest republiką opartą na demokratycznej konstytucji”¹²⁷. Jest to zgodne z koncepcją dwóch rewolucji Plechanowa.

Droga od pojawienia się idealizmu do pojawienia się komunizmu w Rosji pokrywała się z tym, co w 1843 roku pisał Fryderyk Engels o Niemczech w eseju *Postępy reformy społecznej na kontynencie*: „Anglicy doszli do niej

---

123 Na III Zjeździe SDPRR w kwietniu 1905 r. nastąpiła zmiana i organem centralnym zostaje wybrany nowoutworzony „Proletarij”.

124 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 7..., s. 56.

125 I. Berlin, *Rosyjscy myśliciele...*, s. 122.

126 W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 6..., s. 24.

127 Tamże, s. 186. Tekst zawiera przedrukowany tekst Plechanowa i naniesione prawdopodobnie w styczniu 1902 r. uwagi Lenina.

przez praktykę, wskutek gwałtownego rozwoju nędzy, demoralizacji i pauperyzmu we własnym kraju. Francuzi – poprzez politykę (...) Niemcy wreszcie doszli do komunizmu przez filozofię¹²⁸. Zainteresowanie w Rosji najpierw socjalizmem, a następnie marksizmem wynikało z wcześniejszego zainteresowania idealizmem Schellinga, a następnie Fichtego, Hegla i Feuerbacha.

W badaniach radzieckich historyków filozofii i historyków idei ważnym zagadnieniem było przechodzenie od heglowskiego idealizmu do materializmu dialektycznego. Z jednej strony badania te miały na celu legitymizowanie marksizmu-leninizmu jako idei, z drugiej strony (w szczególności dotyczy to lat 70. XX w.) służyły krytyce poglądów uznawanych przez ówczesne władze komunistyczne za przejawy rewizjonizmu¹²⁹. Przyczyniło się to m.in. do błędnej, jednostronnej interpretacji tekstów źródłowych¹³⁰. Po rozpadzie ZSRR zmniejszyła się drastycznie liczba prac dotyczących historii idei w Rosji oraz historii rosyjskiej myśli społecznej, większość zbiorów źródeł i monografii to publikacje wydane przed 1989 rokiem, część z nich nie doczekała się wznowień od dekad, a dostęp do nich posiadamy jedynie dzięki przejściu ich do domeny publicznej¹³¹.

Uważam jednak, że bezstronne i obiektywne badania w tym zakresie powinny być kontynuowane. W tym celu jednak potrzebne jest ułatwienie dostępu do rosyjskich archiwów oraz zainteresowanie zagadnieniem oraz zaangażowanie naukowców spoza Federacji Rosyjskiej. W obecnej sytuacji jest to niemożliwe, jednakże haniebna inwazja Rosji na Ukrainę przyczyniła się do wzrostu zainteresowania historią Rosji – aczkolwiek w negatywnym aspekcie. W ciągu ostatnich dwóch lat pojawiło się wiele pozycji

---

128 F. Engels, *Postępy reformy społecznej na kontynencie* [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 1, Warszawa 1960, s. 729.

129 Przykładowo cytowana wcześniej pozycja *Гегел и философия в России* (s. 5) we wstępie krytykowała poglądy w tym zakresie wygłaszane przez uczonych prowadzących swoje badania w krajach Europy Zachodniej (E. Fischer, R. Garaudy, F. Marek, L. Kołakowski, Z. Bauman).

130 Dotyczy to w szczególności lat 1946–1953, jednakże pełna swoboda prowadzenia badań w tym zakresie nie została powierzona do rozpadu Związku Radzieckiego. Przykładem ingerencji cenzury w teksty źródłowe było usuwanie wzmianki o tym, że Czernyszewski był uczniem Feuerbacha, nawet jeśli taka informacja znajduje się w piśmie W. Lenina pt. *Materializm a empiriokrytycyzm*. Por. A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii...*, s. 450.

131 Takimi pracami cytowanymi w niniejszej publikacji są pozycje W. Woroncowa i I. Babsta, których pierwsze wydania z XIX w. zostały zarchiwizowane cyfrowo.

dotyczących historii, głównie historii najnowszej Rosji, mniejszy nacisk położono w nich na poglądy rosyjskich intelektualistów¹³².

Bibliografia

- Bakunin M., *Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1965.
- Berlin I., *Rosyjscy myśliciele*, Warszawa 2003.
- Bieliński W., *Pisma filozoficzne*, t. 1–2, Kraków 1956.
- Боповков А., *Кантъ [w:] Мнемозина, собрание сочинений в стихах и прозе. Часть 3*, Москва 1824, s. 95–124.
- Copleston F., *Historia filozofii*, t. 10: *Filozofia rosyjska*, Warszawa 2009.
- Чаадаев П.Я., *Философические письма (сборник)*, Москва 2006.
- Czernyszewski M., *Wybór pism historycznych*, Wrocław 1959.
- Dobrolubow M., *Pisma filozoficzne*, t. 1–2, Kraków, 1958.
- Dostojewski F., *Biesy*, London 1992.
- Engels F., *Postępy reformy społecznej na kontynencie [w:] K. Marks, F. Engels, Dzieła*, t. 1, Warszawa 1960, s. 728–747.
- Европеец журнал И. В. Киреевского 1832*, red. Л.Г. Фрирман, Москва 1989.
- Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Warszawa 2022.
- Gortat R., *Jerzego Plechanowa koncepcja rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 1979.
- Hercen A., *Eseje filozoficzne*, t. 2: *Rosja i stary świat*, Kraków 1966.
- Hercen A., *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 1, Warszawa 1951.
- Hercen A., *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 2, Warszawa 1952.
- Hercen A., *Rzeczy minione i rozmyślenia*, t. 5, Warszawa 1954.
- Кислягина Л. Г., *Формирование общественно-политических взглядов Н. М. Карамзина*, Москва 1976.
- Коган Л.А., *Из предыстории гегелианства в России [w:] Гегел и философия в России*, Москва 1974, s. 52–68.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 1, Warszawa 1983.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 2, Warszawa 1984.

---

132 Wyjątkiem jest polski przekład książki O. Figesa z 2022 r., gdzie poświęcono odpowiedni fragment na poglądy rosyjskich intelektualistów w zakresie rewolucji. Jednakże pierwsze wydanie tej książki w Wielkiej Brytanii miało miejsce w 1996 r.

- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 3, Warszawa 1984.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 4, Warszawa 1984.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 5, Warszawa 1984.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 6, Warszawa 1985.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 7, Warszawa 1985.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 9, Warszawa 1985.
- Lenin W., *Dzieła wszystkie*, t. 10, Warszawa 1985.
- Musiał Z., *Kontrowersje wokół Plechanowa. Podłoże i następstwa*, Warszawa 1990.
- Nikolajewskij B., *Karl Kautsky in Russland* [w:] *Ein Leben für den Sozialismus*, Hannover 1954.
- Плеханов Г.В., *Сочинения*, t. 3, Москва–Ленинград 1928.
- Плеханов Г.В., *Сочинения*, t. 5, Москва–Ленинград 1925.
- Плеханов Г.В., *Сочинения*, t. 11, Москва–Ленинград 1928.
- Плеханов Г.В., *Сочинения*, t. 13, Москва–Ленинград 1928.
- Plechanow J., *Czarny podział* [w:] *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*, t. 2, Warszawa 1965, s. 144–152.
- Plechanow J., *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, t. 1, Warszawa 1966.
- Plechanow J., *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, t. 2, Warszawa 1967.
- Plechanow J., *Pisma wybrane*, Warszawa 1959.
- Popper K., *Spółczeństwo otwarte i jego wrogowie*, t. 2, Warszawa 1993.
- Puszkina A., *Dzieła*, t. 4, ks. 1, Warszawa 1959.
- Światło R., *Jerzy Plechanow*, Warszawa 1979.
- Ткачѳв П., *Производительные силы Европы* [w:] *Русское слово*, t. 12, Petersburg 1865, s. 243–263.
- Воронцов В.П., *Судьбы капитализма в России*, Санкт-Петербург 1882.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973.
- Walicki A., *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 2002.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej: od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.

Gwidon Kazimierz Dylewski

Student III roku zarządzania i II roku historii pierwszego stopnia na Uniwersytecie Szczecińskim. W roku akademickim 2023/2024 sekretarz Koła Naukowego Młodych Historyków Uniwersytetu Szczecińskiego. Jego zainteresowania naukowe dotyczą historii XIX i XX wieku. Pod względem geograficznym tematy badawcze ukierunkowane są na historię Francji, Polski i Rosji, a pod względem tematycznym na historię polityczną, badania biograficzne i historię idei.